

ADOLPH FRANCK

Doctrina Kabbalei

FILOSOFIA RELIGIOASĂ A EVREILOR

Traducere din limba franceză:
Monica Medeleanu & Mariana Buruiană

EDITURA HERALD
București

Cuprins

Cuvânt înainte	5
Capitolul I	
Kabbala și istoria ei	13
Capitolul II	
Sefer Yetzirah (Cartea Creației)	28
Capitolul III	
Zoharul (Cartea Luminii)	37
Capitolul IV	
Doctrina kabbalistică cuprinsă în Sefer Yetzirah	71
Capitolul V	
Metoda alegorică a kabbaliștilor	86
Capitolul VI	
Despre natura lui Dumnezeu	90
Capitolul VII	
Concepția despre lume	122
Capitolul VIII	
Despre sufletul omenesc	133
Bibliografii ale Kabbalei	155

Cuvânt înainte

Kabbala nu poate fi apreciată nici ca filosofie, nici ca religie, deși găsim în ea un sistem complet al valorilor de ordin moral și spiritual: avem în vedere faptul că ea nu se sprijină nici măcar aparent pe rațiune, pe inspirație sau pe autoritate. Kabbala nu reprezintă, asemenea majorității sistemelor create în Evul Mediu, produsul unei îmbinări a acestor două procedee intelectuale. Esențial diferită de credința religioasă, ea s-a integrat în istoria spiritualității umane într-un mod surprinzător, grație unei forme și unor procedee specifice.

Istoria umanității atestă faptul că adevărurile de ordin moral, cunoștințele pe care le putem dobândi cu privire la natura noastră, menirea și principiul universului nu sunt primite la început prin credința rațiunii, ci prin acțiunea unei cauze ce se exercită asupra spiritului popoarelor și a cărei caracteristică generală este aceea de a ne prezenta ideile sub o formă aproape materială, când sub aceea a cuvântului coborât din cer, când sub forma unei persoane care dezvoltă ideile în exemple și acțiuni. Puterea aceasta, cunoscută universal sub numele de religie sau revelație, își are legile ei; în ciuda unității care domină conținutul naturii sale, ea își schimbă aspectul de la secol la secol și de la o regiune la alta la fel ca filosofia, poezia și artele. Dar oricare ar fi locul sau timpul în care și-a exercitat influența, ea nu-i poate face cunoscut omului imediat tot ce îi este acestuia necesar de știut, chiar dacă

este vorba de îndatoririle și credințele pe care i le impune sau de înțelegerea necesară omului pentru a se supune religiei.

Într-adevăr, în orice religie există ori dogme care trebuie lămurite, ori principii ale căror consecințe rămân a fi dezvoltate, ori legi ce nu pot fi aplicate, ori interogații uitate care, toate, ating interesele cele mai importante ale umanității. Este necesar, așadar, ca gândirea să încerce să răspundă acestor probleme și, de aceea, inteligența își exercită toate posibilitățile prin însăși dorința de a crede și de a se supune.

Dar, această motivație este departe de a produce peste tot aceleași rezultate și de a acționa asupra tuturor spiritelor în același mod. Unele doctrine, suprimând independența individuală și dezvoltând principiul autorității până la ultimele sale consecințe, admit, alături de revelația scrisă în care nu aflăm decât dogme, principii și legi generale, o revelație orală, o tradiție sau o putere permanentă și infailibilă în deciziile sale; este un fel de tradiție vie care furnizează explicațiile, formulele, detaliile vieții religioase și creează, prin însuși acest fapt, dacă nu în credință, cel puțin în cultul exterior și în simboluri, o unitate impozantă. Acestea reprezintă aproape în totalitate credințele pe care le numim „ortodoxe”.

Altele, pentru a îndepărta lacunele și pentru a răspunde întrebărilor pe care le ridică cuvântul revelat, nu acordă încredere decât forței raționamentului. Orice altă autoritate, în afara textelor sacre, le apare drept o uzurpare sau, dacă o acceptă, este pentru că se află în concordanță cu adeziunea lor personală. Puțin câte puțin, însă, puterea inteligenței lor, facultățile lor de raționare și de reflecție, în loc de a se exercita asupra dogmelor religioase, se concentrează asupra lor înșile și caută credințele, pe care altădată le considerau coborâte din cer, în conștiința și rațiunea semenilor lor, mai exact, în operele înțelepciunii umane. De aceea, teologia rațională a cedat locul filosofiei.

O a treia clasă de gânditori este inclusă în acest domeniu, și anume, aceia care nu admit tradiția sau cel puțin cei cărora tradiția ori autoritatea nu le sunt suficiente și care, totuși, nu pot sau nu îndrăznesc să utilizeze raționamentul. Pe de-o parte, această poziție se explică prin faptul că au suflul prea elevat pentru a recunoaște cuvântul revelat într-un sens material și istoric, iar, pe de altă parte, ei nu pot crede că omului i s-a revelat cuvântul, ci că el a cunoscut adevărul altfel decât printr-o învățătură de natură divină. Dintre aceștia fac parte cei care nu văd în dogmele, în preceptele și în povestirile religioase decât simboluri și imagini, precum și cei care caută pretutindeni o semnificație misterioasă, profundă, în acord cu sentimentele și ideile lor, dar care, concepută în mod necesar la începuturi, nu poate fi găsită în textele sacre decât prin mijloace mai mult sau mai puțin arbitrare. Cei care pot fi recunoscuți prin această ultimă înclinație sunt misticii. Într-o epocă în care metodele filosofice își făceau simțită influența, misticismul descoperă în însăși conștiința umană lucrarea divină, revelația imediată pe care o proclamă ca fiind indispensabilă omului; misticismul o recunoaște fie în sentiment, fie în anumite intuiții ale rațiunii. De aceea misticismul nu poate fi decât produsul unei interpretări simbolice a ceea ce popoarele numesc Scripturile Sfinte.

Aceste trei orientări ale spiritului uman, modalități de concepere a revelației și de continuare a acesteia, se regăsesc în istoria tuturor religiilor care s-au păstrat în sufletele oamenilor. Nu le vom aduce în discuție decât pe cele apropiate nouă.

În interiorul creștinismului apusean, Biserica Romană reprezintă în cel mai înalt grad tradiția și autoritatea. Raționamentul este aplicat domeniilor credinței nu doar de comunitățile protestante și de apărătorii a ceea ce se numește convențional „exegeza rațională”, dar și de filosofi scolastici,

primii care au subordonat dogmele religioase legilor silogismului și au arătat față de cuvintele lui Aristotel același respect ca și pentru cele ale apostolilor. Misticismul simbolic cu metoda sa arbitrară și spiritualismul său exagerat este vizibil la toate sectele gnostice, la Origen, la Jacob Boehme, precum și la cei care i-au urmat. Nici unul dintre ei nu a dus sistemul atât de departe, nu l-a formulat cu atâta convingere și îndrăzneală ca Origen.

Dacă analizăm religia întemeiată de Mahomed, dacă dintre toate sectele cărora ea le-a dat naștere ne vom opri asupra celor care au un caracter bine definit, vom fi surprinși de o atitudine asemănătoare. Suniții și šiitiții, a căror separare este mai degrabă rezultatul unei rivalități între persoane decât al unei profunde diferențe de concepții, apără în egală măsură ideea unității și a ortodoxiei; doar că primii admit alături de Coranul o culegere de tradiții, Sunna, de unde le vine și numele; ceilalți resping tradiția, dar o înlocuiesc cu o autoritate vie printr-un fel de revelație continuă, de vreme ce potrivit unuia dintre punctele esențiale ale credinței lor, urmașul Profetului, Ali, și imamii din neamul lui sunt reprezentanții lui Dumnezeu pe pământ¹.

Islamul a avut și el filosofi scolastici, cunoscuți sub numele de „dialecticieni”, precum și un mare număr de erezii, ce par a fi reunit doctrina lui Pelagius cu metoda rațională a protestantismului modern. Un celebru orientalist le definește în felul următor:

Toate sectele mutazeliților se caracterizează în general prin faptul că neagă existența atributelor în Dumnezeu și încearcă să evite tot ce ar putea dăuna dogmei unității lui Dumnezeu. Apoi, pentru a păstra dreptatea lui Dumnezeu și a îndepărta de el orice idee de nedreptate, ele acordau omului

¹ Vezi Maracci, *Podromus in ref. Alcor.*, tom. IV. ; M. de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, introd.

deplină libertate asupra propriilor acțiuni și nu-l concepeau pe Dumnezeu ca autor al acestora. În sfârșit, aceste secte predică ideea că toate cunoștințele necesare mântuirii țin de rațiune; însă acestea nu pot fi primite înainte de cunoașterea legii și de revelație doar prin puterea rațiunii¹.

Karmații, a căror existență este cunoscută din anul 264 după Hegira, au adoptat sistemul interpretărilor alegorice și toate ideile care formează fondul misticismului. Conform autorului menționat, care nu face decât să citeze cuvintele unui istoric arab,

ei își numeau învățătura „știința simțului interior”: aceasta constă în punerea sub formă de alegorie a preceptelor islamice și în substituirea lucrurilor prin observația exterioară a acestora. E vorba de lucruri reprezentând produse ale imaginației lor, la fel cum versetele din Coran au fost compuse sub formă de alegorie și li s-au dat interpretări forțate.

Între această doctrină și cea pe care intenționăm să o facem cunoscută există o asemănare intimă².

În cele din urmă ajungem la iudaism, din sânul căruia au luat naștere, alimentându-se din spiritul său și din esența sa, cele două credințe rivale amintite mai sus. În afară de Biblie, iudeii ortodocși recunosc traducerile cărora ei le acordă același respect ca și preceptelor din Pentateuh. Transmise la început pe cale orală și răspândite în toate părțile, apoi culese

¹ M. de Sacy, *Introduction à l'Exposé de la religion des Drouzes*, p. 37.

² Vom cita aici un singur punct de întâlnire între cele două. Karmații susțineau că trupul omului reprezintă un „elif” atunci când stă în picioare, când se află în genunchi reprezintă un „lam”, iar când se prosternază un „he”; astfel încât, el este asemenea unei cărți în care se citește numele lui Allah. (M. de Sacy, *Introduction à l'Exposé de la religion des Druzes*, p. 86 și 87.) Conform kabbaliștilor, capul unui om are forma unui „iod”, cele două brațe pe cea a unui „vau”, iar cele două gambe pe cea a unui „he”; astfel încât, întregul său corp simbolizează numele de trei ori sfânt al lui Iehova. *Zohar*, partea a II-a, fol. 42, recto, ediția Mantua.

și redactate de Iuda cel Sfânt sub titlul de Mișna, pentru ca în cele din urmă să fie augmentate și dezvoltate de autorii Talmudului, aceste traduceri nu lasă nici cel mai mic loc rațiunii și libertății. În principiu, ele nu neagă existența acestor două forțe morale, dar, în fapt, le paralizează, luându-le locul peste tot; controlul lor se exercită asupra tuturor acțiunilor, începând cu cele care exprimă sentimentul moral și religios până la cele mai puțin importante funcții ale vieții animale. Ele au totul dinainte socotit, orânduit, cântărit. Se exercită un despotism permanent împotriva căruia este obligatoriu să se lupte prin viclenie, de vreme ce nu poate fi înfruntat prin revoltă sau nu i se poate substitui o autoritate superioară. Karaïții, care nu trebuie confundați cu saducheii ce au rezistat până la dărâmarea celui de-al doilea templu¹, sunt într-un anume fel protestanții iudaismului; ei resping în aparență tradiția și pretind că nu recunosc decât Vechiul Testament, a cărui explicație rațională li se pare suficientă.

Alții, fără a înceta să fie credincioși, fără a nega principiul revelației, și fără a se constitui într-o sectă religioasă, au reușit să confere rațiunii un spațiu cuprinzător în domeniul credinței. Sunt cei care au încercat să justifice principalele articole ale credinței lor pe baza principiilor rațiunii. Ei au vrut să concilieze legile lui Moise cu filosofia aristoteliană a timpului lor, fondând o știință asemănătoare prin metode și scop cu scolastica arabă sau creștină. Primul și, fără îndoială, cel mai inovator dintre ei este celebrul rabin Saadia care, la începutul secolului al X-lea, se afla în fruntea Academiei din Sora (Persia), al cărui nume este citat cu respect de autorii musulmani și de coreligionarii săi².

¹ A se vedea Peter Beer, *Histoire des sectes religieuses du judaïsme*, partea I, p. 149.

² Comentariul compus de el în limba arabă la *Sefer Yetzirah*, una din cele mai vechi opere ale kabbalei, are un sens filosofic, iar autorul a fost

Lui Saadia i-au urmat Bahya, autor al unui remarcabil tratat de morală și teologie¹, și Moise Maimonide, a cărui imensă reputație a umbrit-o pe cea a succesorilor săi, care au apărut aceeași cauză.

Iudeii care au văzut în lege doar un înveliș grosier sub care este ascuns un sens misterios mult mai înalt decât sensul istoric și literal, se împart în două categorii, a căror distincție prezintă o mare valoare pentru obiectul cercetării noastre. Pentru unii cercetători, sensul interior și spiritual al Scripturilor era filosofic, favorabil ce-i drept exaltării mistice, dar derivat dintr-o sursă total străină; sursa era doctrina lui Platon, exagerată într-o oarecare măsură, așa cum a fost ceva mai târziu în școala lui Plotin, în care erau introduse idei de origine orientală. Această caracteristică este specifică lui Philon și tuturor celor ce obișnuiesc să se numească iudei elenizați, deoarece, fiind amestecați cu grecii din Alexandria, ei au împrumutat de la aceștia limba, civilizația și acel sistem filosofic care se putea armoniza cel mai bine cu monoteismul și legislația religioasă a lui Moise.

Alți cercetători s-au supus doar impulsului propriilor idei, pe care le-au introdus în cărțile sfinte, făcând așa încât să

pe nedrept inclus de Reuchlin și alți istorici ai kabbalei printre apărătorii acestui sistem. Cartea sa, *Croyances et des opinions*, tradusă din arabă în ebraică de către rabinul Iehuda Ibn-Tibbon, a servit probabil drept model celebrei lucrări a lui Maimonide intitulată Călăuza celor rătăciți. Din primele rânduri ale prefeței, Saadia se plasează între cele două părți rivale: „Aceștia – spune el – prin cercetările lor incomplete și prin meditațiile conduse greșit, au eșuat într-un abis de îndoieli asemeni oamenilor care privesc metoda rațională ca periculoasă pentru credință.” Autorul comentariului admite patru specii de cunoștințe: 1). cele senzoriale; 2). cele ale spiritului sau ale conștiinței, ca în cazul în care spunem că minciuna este un viciu, iar adevărul o virtute; 3). cele pe care ni le furnizează inducția și raționamentul, ca în cazul în care admitem existența sufletului ca urmare a acțiunilor sale; 4). tradiția autentică, care trebuie să înlocuiască știința în cazul celor ce nu-și pot exercita inteligența.

¹ Lucrarea este intitulată Datoriile inimii, iar autorul ei a trăit în secolul al XII-lea.

pară că le-au descoperit în acestea, dându-le astfel, chiar dacă în umbra misterului, autoritatea revelației. Însă ideile le aparțineau în totalitate și au format un sistem original, cu adevărat valoros, deosebit de alte sisteme filosofice sau religioase, cu toate că are aceeași sursă, că a fost determinat de aceleași cauze, și că a răspuns acelorași necesități – legile generale ale spiritului uman. Acești cercetători sunt kabbaliștii înșiși¹, ale căror opinii, pentru a fi cunoscute și evaluate corect, trebuie analizate pornind de la sursele originale. Este necesar așadar să se evite eroarea făcută de mulți specialiști ai domeniului, aceea de a amesteca ideile kabbalistice cu cele arabe sau grecești, convinși fiind că astfel le conferă un plus de prestigiu.

Vom încerca pentru început să aflăm în ce perioadă s-a format kabbala ca sistem unitar, prin intermediul căror opere s-a păstrat până în zilele noastre, cum au fost alcătuite aceste cărți și câtă încredere putem acorda autenticității lor. Apoi cercetarea va fi extinsă la originea și influența kabbalei. Vom căuta să aflăm dacă ea s-a născut în Palestina, sub influența iudaismului, sau dacă iudeii au împrumutat-o de la o religie sau de la o filosofie străină. Kabbala va fi comparată succesiv cu toate sistemele anterioare și contemporane cu care prezintă vreo asemănare și pentru aceasta ne vom ajuta de cele mai însemnate scrieri kabbalistice.

¹ Chiar dacă vom mai avea ocazia să vorbim despre Philon pe parcursul lucrării, amintim încă de pe acum că el nu face parte dintre kabbaliști, în categoria cărora a fost inclus de mulți istorici. Este aproape cert că Philon nu stăpânea ebraica, a cărei cunoaștere este indispensabilă metodei kabbalistice. Pe de altă parte, Philon și kabbaliștii se deosebesc nu mai puțin prin conținutul ideatic. Aceștia din urmă admit un singur principiu, cauză immanentă a tuturor lucrurilor, în timp ce filosoful alexandrin recunoaște două, una activă și alta pasivă. Atributele lui Dumnezeu la Philon sunt ideile lui Platon, total diferite de Sefiroți, atribute ale lui Dumnezeu în sistemul kabbalistic.

Capitolul I

KABBALA ȘI ISTORIA EI

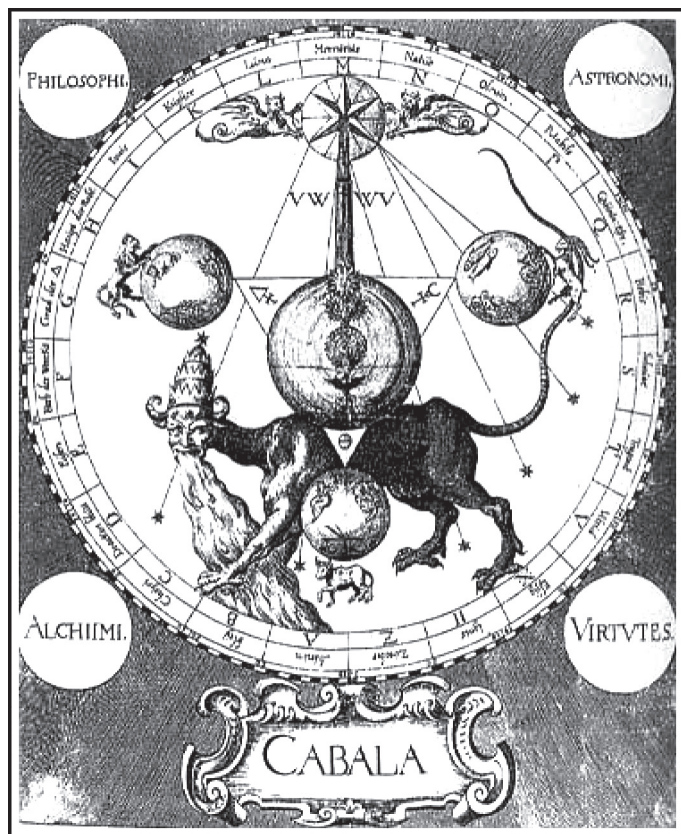
Adepții săi înflăcărați consideră kabbala drept o revelație divină, adusă pe pământ de îngeri pentru a-l învăța pe primul om, în urma nesupunerii sale, mijloacele de a-și recuceri puritatea și fericirea inițiale¹. Alții și-au imaginat că legislatorul evreilor, după ce a primit știința kabbalei de la Dumnezeu în timpul celor patruzeci de zile petrecute pe muntele Sinai, a făcut-o cunoscută celor șaptezeci de bătrâni cu care el împărtășea darurile Sfântului Duh. Apoi a procedat în așa fel încât mesajul kabbalistic să fie cunoscut din om în om pe cale orală, până când Ezdra va primi porunca de a-l așterne în scris odată cu legea².

Dar, parcurgând cu riguroasă atenție cărțile Vechiului Testament, nu găsim nici un cuvânt care să facă aluzie la o învățătură secretă, la o doctrină profundă și pură, rezervată unui număr redus de aleși. Încă de la nașterea sa, și până la întoarcerea din captivitatea babiloniană, poporul evreu, ca de altfel toate națiunile tinere, nu cunoaște alți garanți ai adevărului cu excepția profetului, preotului și poetului. Mai mult, ultimul este confundat cu primul, în ciuda diferențelor dintre ei. Preotul se adresează văzului prin intermediul fastului ceremoniei religioase; învățații predau religia sub formă

¹ Vezi Reuchlin, *De Arte cabalistica*, fol. 9 și 10, ediția Haguenau.

² Pico della Mirandola, *Apolog.*, p.116 și următoarele, Opere, tom I.

de știință și substituie limbajului inspirat pe cel dogmatic. Teologii apar abia la începutul secolului al III-lea î.Ch. sub numele generic de „thanaimi”, care desemnează reprezentanții tradiției, adică pe cei capabili să explice tot ceea ce nu a fost clar exprimat în Scripturi.

Acești thanaimi sunt cei mai respectați dintre toți învățații Israelului; ei formează un lanț lung a cărui ultimă verigă este Iuda cel Sfânt, cel care a creat Mișna și a dus mai departe cuvintele și învățăturile predecesorilor săi. Printre thanaimi

se numără și creatorii prezumtivi ai celor mai vechi opere ale kabbalei: rabbi Akiba și Simon ben Iochai, împreună cu fiul și discipolii săi.

Imediat după moartea lui Iuda, spre sfârșitul secolului al II-lea d. Ch., apare o nouă generație de savanți, numiți „amoraimi”. Aceștia au păstrat vie învățătura predecesorilor lor; mai mult, ei au făcut cunoscute toate acele enunțuri care nu fuseseră formulate în scris. Comentariile și noile obiceiuri, care nu au încetat să se înmulțească prodigios timp de mai mult de trei sute de ani, au fost reunite în cele din urmă sub numele de Gemara, care înseamnă tradiție.

În consecință, va trebui să căutăm în interiorul acestor două culegeri, păstrate în spirit religios și reunite sub numele generic de Talmud¹, concepțiile care au stat la baza sistemului kabbalistic. Avem totuși nevoie de unele informații cu privire la originea lor și la perioada în care au fost scrise. În Mișna² se găsește un fragment foarte semnificativ:

Este recomandabil ca *Geneza* să se explice atunci când sunt cel puțin doi oameni de față. *Mercaba* sau carul celest poate fi explicată doar unuia; măcar de ar exista un singur om care să o priceapă.

Talmudul (*Haguiga*, 13a), prin cuvintele lui rabbi Hiya, adaugă: „Dar i se pot face cunoscute primele cuvinte ale capitolelor”.

În schimb, rabbi Zera se arată mai sever, spunând că nici măcar sumarele capitolelor nu ar trebuie cunoscute decât de oameni renumiți pentru marea lor demnitate și prudență sau, într-o traducere literală, „de oameni a căror inimă este frământată”.

Fără îndoială, aici nu se pune problema textului Genezei și nici a textului lui Iezechiel, în care profetul povestește

¹ Numele desemnează studiul sau știința prin excelență.

² Tratatul *Haguiga*.

viziunea avută pe malurile râului Chebar. Pe vremea aceea Scriptura era cunoscută de toată lumea; din timpuri imemorabile, cei care respectau scrupulos tradiția își făceau o datorie din a o citi în templu cel puțin o dată pe an. Moise însuși recomandă studierea neîncetată a legii; Ezdra, după întoarcerea din captivitatea babiloniană, o citește cu glas tare în fața întregului popor adunat.¹

De aceea ni se pare evident că textele pe care le-am citat nu exprimă refuzul de a oferi o explicație povestirii creației sau a viziunii lui Iezechiel. Ci este vorba de o interpretare sau mai degrabă de o doctrină cunoscută, dar predată în secret, de o știință consolidată atât în forma sa cât în principiile sale, din moment ce se spune că era împărțită în mai multe capitole, fiecare dintre acestea fiind precedat de un sumar. Or, viziunea lui Iezechiel nu prezintă nimic asemănător, ea fiind expusă pe parcursul unui singur capitol, cu siguranță primul dintre cele atribuite acestui profet.

Observăm în plus că această doctrină secretă cuprinde două secțiuni cărora nu li se acordă aceeași importanță. În timp ce una dintre ele poate fi predată mai multor persoane, cealaltă nu poate fi niciodată etalată tuturor, ci doar unei singure persoane, care este obligată să se supună condițiilor severe ce-i sunt impuse. Dacă i-am acorda încredere lui Maimonide care, deși străin de kabbala, nu putea totuși să-i nege existența, prima secțiune intitulată „Istoria Genezei sau a Creației” era dedicată științelor naturii, iar a doua era un tratat de teologie². Opinia exprimată mai sus a fost adoptată ulterior de toți kabbaliștii.

În continuare, vom cita un pasaj semnificativ pentru cele expuse anterior:

Rabbi Iochanan îi spuse într-o zi lui rabbi Eliazer: Vino, te voi învăța istoria Carului ceresc (Mercaba). Atunci, acesta

¹ Ezdra, II, 8.

² *More Nevuchim*, prefață.

din urmă răspunse: Nu sunt încă îndeajuns de copt pentru aceasta. Când îmbătrâni el, rabbi Iochanan muri și, la ceva vreme, rabinul Assi, aflându-se la el, îi spuse la rândul său: Vino, te voi învăța istoria Carului ceresc. Eliazer răspunse: Dacă m-aș fi crezut demn de aceasta, aș fi învățat deja de la învățătorul tău, rabbi Iochanan¹.

Dialogul denotă faptul că, pentru a fi inițiat în această știință secretă și sacră a Mercabei, nu era suficient să te remarci prin inteligență sau printr-o poziție socială înaltă. Trebuia în plus să fi atins o vârstă înaintată și, de asemenea, chiar îndeplinind această condiție recunoscută și de kabballiștii moderni², nu există siguranță în ceea ce privește înțelepciunea sau puterea morală pentru a accepta povara acestor taine atât de puternice, care nu erau deloc lipsite de pericol pentru credința adevărată sau pentru studiul legii religioase. Urmează un alt exemplu în acest sens, formulat în Talmud într-un limbaj alegoric:

După ce învățătorii noștri ne-au învățat, patru dintre noi au pătruns în grădina plăcerilor, și iată numele lor: ben Azai, ben Zoma, Acher și rabbi Akiba. Ben Azai a privit în jur plin de curiozitate și și-a pierdut viața. Lui i se potrivește acest verset din Scriptură: «Este un fapt prețios în fața Domnului să-i moară unul dintre sfinți». Ben Zoma privi și el, dar își pierdu rațiunea, iar soarta lui se explică cu ajutorul vorbelor înțeleptului: «Dacă ai găsit miere, mănâncă atât cât îți trebuie, n-o risipi de frică că vei fi prins că ai luat prea mult».³ Acher a prăpădit recolte. Cât despre Akiba, el a plecat împăcat.⁴

¹ *Talmud*, Haguiga, 12 a.

² Aceștia interzic lecturarea *Zoharului* și a altor cărți kabbalistice înainte de împlinirea vârstei de patruzeci de ani.

³ *Prov.*, XXV, 16.

⁴ *Tratatul Haguiga*, 14 b.